

УДК 94 (477)

DOI 10.32755/sjeducation.2019.02.121

Любич О. А.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін,

Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна

УКРАЇНА В ЛІТЕРАТУРІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості трансформації зображення України в літературі ХІХ ст. (відродження козацької тематики, перетворення польських реалій у стійкий елемент місцевого колориту, актуалізація питання «ішого» українського простору тощо), що були результатом включення Правобережної України до складу Російської імперії під час розділів Речі Посполитої у 1792 і 1795 рр. та наслідків історико-політичного і соціокультурного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що проведено комплексне дослідження історичних та наукових праць другої половини ХVІІІ – ХІХ ст., що були присвячені зображенню українських земель. Проаналізовано причини змін, які відбулись у світосприйнятті української еліти. У результаті, з'ясовано загальні риси й особливості формування зображення України в імперській літературі кінця ХVІІІ–ХІХ ст., визначено закономірності політики російського уряду щодо станів українського суспільства залежно від внутрішньої ситуації в Російській імперії та впровадження змін соціально-правового становища українських козаків внаслідок виконання ними військових обов'язків. Вперше виявлено, що впровадження ідеї, що Україна – це невід'ємна частина великої Росії, було частиною урядової політики російського уряду. Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання в подальших наукових розробках, які пов'язані з історією станів українського суспільства та ідентифікації України як незалежної держави, в узагальнених працях і під час складання загальних курсів з історії України, історії української культури та підготовці спецкурсів за цією проблематикою.

Ключові слова: Гетьманщина, Російська імперія, імперська література, українська література, «польське питання», зображення України, націоналізм, регіоналізм, етнографізм.

Постановка проблеми. Останнім часом перед народом України постали виклики, пов'язані з політичною та культурною самоідентифікацією та гібридними методами і засобами ведення війни. Один із «фронтів» знаходиться в інформаційній площині. Багато людей до цього часу вірить, що українці та росіяни – це один народ, штучно розділений. Вони навіть не замислюються, що цей шаблон хтось міг видумати. У наш час актуальним стає протидія ворожій пропаганді, вивчення її основ та історії. Ім-

перська література завжди розвивалась під суворим наглядом імперської цензури і будь-які її сюжетні лінії були чітко регламентовані та спрямовані на досягнення головної мети – виправдати дії Росії. Таким чином, актуальність статті обумовлена необхідністю теоретичного осмислення тієї ролі, яку відігравали імперські літератори і науковці в історії становлення зображення України як невід’ємної частини Російської імперії. Предметом дослідження є імперські літературні твори кінця XVIII – початку XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Довгий час проблема зображення України в літературі XIX ст. вважалась не актуальною. Тільки із здобуттям незалежності постала проблема самоідентифікації українського народу. Учені почали шукати коріння українства в літературних творах видатних письменників. Так Грабович Г., ґрунтуючись на творчості Миколи Гоголя, показав, як у літературі формувався міф про Україну як частину великої імперії (Грабович Г. Гоголь і міф України. *Сучасність*. 1994. № 9. С. 77–96; № 10. С. 137–151). Зборовська Н. у своїй розвідці спробувала показати український світ Нечуя-Левицького (Зборовська Н. Український світ Нечуя-Левицького: гендерний підхід. Феміністичні роздуми. Львів. 1999. С. 54–72). Український історик літератури Розумний М. спробував розкрити становлення української ідеї в імперській літературі XIX ст. як невід’ємну складову розвитку сучасної цивілізації (Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. Київ: Либідь, 2001. 288 с.). Томенко М. у своїй праці спробував розкрити феномен українського романтизму Миколи Гоголя та його вплив на сприйняття України в російському суспільстві (Томенко М. Український романтик Микола Гоголь. Київ: Генеза, 2009. 120 с.). Науковці до теперішнього часу розглядали генезис образу України, ґрунтуючись тільки на творчості окремих видатних літераторів XIX ст. Цілісного дослідження проведено не було.

Формування цілей статті полягає в комплексному узагальненому аналізі маловідомих українських та російських літературних творів, що виправдовували дії Російської імперії на українських землях. Відповідно до поставленої мети стаття зорієнтована на вирішення таких основних завдань: визначити

імперських літераторів, які працювали над формуванням зображення України в умовах Російської імперії; дослідити роль української та польської шляхти у формуванні зображення України; розкрити роль і місце наддніпрянських козаків у русі асиміляторів та традиціоналістів; з'ясувати шляхи, завдяки яким російський уряд знищував навіть згадку про Україну як незалежну козацьку державу в XVIII ст.; визначити особливості формування ідеологічної основи та літературної традиції українських козаків та шляхти.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з приєднанням Правобережної України (1792–1795 рр.) до Російської імперії, Лівобережна Україна втратила своє прикордонне значення. Російський уряд почав використовувати українські центральні землі як культурно-політичного посередника, буферної зони у відносинах імперії з населенням, яке не підтримувало політику русифікації. Так, «українське питання», поєднавшись з «польським питанням», викликало до життя низку нових проблем. Перш за все, це була проблема польської спадщини в історії, соціально-політичній організації та культурі українського народу. Імперська та польська літератури почали боротьбу за Україну. Сутність її була зазначена вже під час розділів Речі Посполитої, в той час Катерина II репрезентувала себе як захисниця населення, яке сповідувало православне християнство грецького обряду й апелювала до єдності українських і російських земель з часів Давнього Києва: «<...> ни одной пяди земли «древній», настоящей Польши не взяла и не хотела приобретать <...>. России <...> населенные поляками земли не нужны» [1, ч. 1, с. 19–20]. Акт анексії сприймався у цьому контексті як відновлення історичної справедливості й, більше того, як помста за польську інтервенцію, що відбулась на початку XVII ст. Ці мотиви були розвинуті в одах, присвячених розгрому повстання Т. Костюшко і захопленню Варшави російськими військами під командуванням О.В. Суворова («На взятие Варшавы» Г.Р. Державіна, «Ода на покорение Польши» О.С. Шишкова тощо).

На противагу прибічникам Російської імперії в польському літературному середовищі почала панувати ідея, що ґрунтувалась на національній тотожності «кресів» (етнічних провінцій) і Ко-

ронної Польщі. Після «розділів» Речі Посполитої ця думка перетворилась у розгалужену міфологію, що стала основою польського українофільства, із зображенням єдності культур. Як констатував О.І. Міллер, «українофільство в этом случае выступало как любовь к краю, являющемуся частью Речи Посполитой, а украинская специфика трактовалась либо просто как региональная, либо как этническая, но не исключаящая Украину из польского мира» [2]. Одним з ранніх прикладів подібної міфології виступали багатомовні «Фрагменты исторические и географические о Скифии, Сарматии и славянах» (1795) Я. Потоцького [3], де, наприклад, обґрунтовувалось загальне скіфсько-сарматське походження українців і поляків та їх відмінність від росіян, і стаття «О названии Украина и зарождении казачества» (1801) Т. Чацького [4], в якій спільний етногенез пов'язувався з плем'ям укрів, яке у VII ст. переселилось на Наддніпрянщину з району р. Волги. Подібні погляди швидко знайшли прибічників серед української шляхти кінця XVIII – початку XIX ст. (Г. Олизара [5, № 8. С. 1–41], М. С. Чайковського [6, Т. 84. № 11. С. 161–184; № 12, С. 149–187; 20, Т. 85, № 1. С. 163–176], П. Д. Селецького [7] та інших), що яскраво зображено в Н. Н. Яковенко: «Безперечною престижністю користувався «ставропольський» тип шляхтича – втілення чеснот справжнього сармата – хороброго воїна, вірного сина вітчизни, безхитрісного адепта золотих вольностей, якого з рештою шляхти єднають ідеали рівності й братерства крові» [8, с. 319]. До речі, прихильне ставлення до всього польського не заважало багатьом українським шляхтичам, у тому числі й магнатам, сповідувати козацький дух і привілеї, показовим зразком може бути згадка М. І. Чайковського про свого діда Михайла Глембоцького: «Он относился к казакам как грозный шляхтич, к ляхам – как гордый казак; к русским и немцам – как непримиримый поляк» [6, с. 162]. Подібна багатовекторна ідентичність визначила в цілому лояльне ставлення польсько-української еліти до Російської імперії. Так, С. Щ. Потоцький, неофіційний голова «Торговицької конфедерації» та один з ідеологів «польського розділу», у кінці 1790-х рр. писав: «Не стану больше говорить о прежней Польше и поляках. Исчезло и это имя, как исчезло столько других в истории, я уже чувствую себя навсегда русским» [9, с. 76–77].

Несподіване рішення Російської геральдмейстерської контори не визнавати українські чини загальмувало інтеграцію української шляхти та козацької старшини в російське суспільство [10, арк. 150]. Багато привілейованих українських родин опинились на межі катастрофи. Мається на увазі, що для тих, хто ніколи не служив у імперських урядових структурах, шлях у дворянство був перекритий. Але парадокс полягає в тому, що ставлячи під сумнів законність українських рангів, імперський уряд тим самим не дав українській шляхті та козацькій старшині забути про своє автономне минуле. Тривала боротьба примусила їх зважити свою роль в імперській політичній системі та придивитися до цінностей скасованих інституцій. У цій боротьбі виявилися два підходи – асиміляторський і традиційний.

Асимілятори дійшли висновку, що дотримання автономістських традицій уже не є актуальним, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язувалося з долею Російської імперії в цілому. Прибічники асиміляції пишалися тим, що Україна була частиною імперії, яка знищила споконвічних ворогів українців (Польщу та Кримське ханство), відкрила їм доступ до імператорського двору та до можливостей «зробити кар'єру». Серед виразників цих поглядів були: Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трощинський, граф Віктор Кочубей, Григорій Милорадович і багато менш визначних осіб [11, с. 155]. Позицію асиміляторів добре ілюструє князь Безбородько, який у 1774 р. став секретарем Катерини II [12, с. 65]. У своїх листах Безбородько виступає палким прихильником імперської системи, пишається своєю високою посадою і висловлює бажання, щоб співвітчизники наслідували його приклад [13, с. 282]. Отже, асимілятори охоче інтегрувалися в імперське суспільство. Деякі, як граф Віктор Кочубей, навіть зневажали своє етнічне походження: «Хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чем кто другой и по моим принципам, и по-моему состоянию, и по моим привычкам. Мое звание и занимаемый мною постъ ставятъ меня выше всяких мелкихъ соображений; я смотрю на дела Вашихъ губерній съ точки зрѣнія общихъ интересовъ нашей страны. Микроскопическіе виды не мое дело» [14, с. 50].

Традиціоналісти, перш за все, прагнули зберегти національну судочинну систему. Коли на престол зійшов Олександр I, у Чернігові зібралася українська шляхта і, разом з подякою за підтвердження Грамоти дворянству 1785 р., подала петицію про збереження місцевої системи судочинства. Українські зводи законів (мішанина Литовського статуту, звичаєвого права та елементів магдебурзького права для міст) не лише збереглися, але й були знову кодифіковані (1807) [15, с. 34]. Іншою метою традиціоналістів була реставрація одного з найважливіших елементів Гетьманщини – козацького війська. Перший проект поновлення козацьких військових формувань представив у 1788 р. провідний виразник традиціоналізму Василь Капніст [11, с. 14]. Політичну орієнтацію та настрої традиціоналістів найкраще відбивають декілька, здебільшого анонімних, політичних трактатів, що потайки поширювалися серед української шляхти. Один з них – «Історія Гетьманщини» – був написаний Архипом Худборою, за словами декабриста А.Ф. фон дер Бріггена, «очень вольно и против нашего правительства», і до нашого часу не дійшов [11, с. 88]. Дві інші анонімні праці, що були широко відомі у XVIII ст., на початку нового століття були включені до найфундаментальнішого автономістського трактату – «Истории Русов» [16].

Наприкінці 1809 р. дискусія між різними групами української шляхти та козацької старшини фактично завершилася і було представлено спільну петицію. На рівні Ради міністрів Російської імперії цей документ було заблоковано. Причина полягала в тому, що Сенат виступав за бюрократичний ранг (чин) і не бажав утвердження на українських землях нової спадкової станової еліти. Нарешті питання українського козацтва було розглянуте імперською радою і впорядковане указом 1835 р. Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих (бунчужних товаришів і возних), визнавалися такими, що автоматично поширюють дворянство на їх власників [17, с. 145]. Сенат не бажав узагалі позбутися неросійських дворян – просто прагнув, щоб вони вступали до привілейованого стану шляхом відповідного просування по імперській службі, а не завдяки визначним предкам [18, с. 164].

У 1834 р. у «Журнале министерства народного просвещения» було вперше надруковано статтю великого письменника

М. В. Гоголя «Отрывок из истории Малороссии» [19]. Автор задумував «уривок» як перший розділ ґрунтовної наукової праці. Про що свідчить вступ до статті. Але письменник до цього дослідження дуже швидко охолонув і вже 6 березня 1834 р. писав: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. Нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями. ... И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи» [20]. Задумана М. В. Гоголем наукова праця з української історії так і не була завершена. В «уривку» письменник коротко викладає появу і роль в історії українських земель козацтва. Гоголь М. В. не претендує на новизну, він тільки переказує раніше відомі факти української історії з помітною романтизацією козацтва, малюючи його «орденським лицарством», яке вело «споконвічну війну з невірними» [19, с. 17]. У наш час «Отрывок из истории Малороссии» М. В. Гоголя може бути цікавим як зразок традиційного для імперської історичної літератури і громадської думки розуміння України. Її землі письменник називає «Південною Росією», яку захопили разом з Києвом у XIII ст. монголи: «Южная Россия более всего пострадала от татар. Выжженные города и степи, обгорелые леса, древний, разрушенный Киев, безлюдье и пустыня – вот что представляла наша несчастная страна! Испуганные жители разбежались или в Польшу, или в Литву; множество бояр и князей выехало в Северную Россию. Еще прежде народонаселение начало заметно уменьшаться в этой стороне. Киев давно уже не был столицею; значительные владения были гораздо севернее» [19, с. 12]. Описуючи просування литовського князя Гедиміна на південь, М. Гоголь називав Київ «сердцем Южной России»: «В Луцке однако ж князь Лев сильно сопротивлялся, но не в силах был отстоять земель своих. Гедимин, назначив старост и начальников, шел далее на юг, к самому сердцу Южной России, к Киеву» [19, с. 11]. Створене в Литві малоросійське козацтво згідно з поглядами письменника складалось з «коренных обитателей Южной России», які сповідували православну «грецьку» віру і розмовляли на мові, близькій до «російської»: «VIII. Большая часть этого общества состояла однако ж

из первобытных, коренных обитателей Южной России. Доказательство в языке, который, не смотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиогномию, приближавшую его к тогдашнему русскому, и в вере, которая всегда была греческая. Всякой имел полную волю приставать к этому обществу, но он должен был непременно принять греческую религию» [19, с. 4]. Гоголь М. В. одним із перших в імперській літературі почав використовувати термін «Україна» як синонім «Південної Росії» та «Малоросії»: «VI. И вот Южная Россия, под могущественным покровительством литовских князей совершенно отделилась от Северной. Всякая связь между ими разорвалась; составились два государства, называвшиеся одиноким именем – Русью. Одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. ... Эта земля, получившая после название Украины, простирающаяся на север не далее 50° широты, более ровна, нежели гориста. Небольшие возвышенности встречаются очень часто, но ни одной гористой цепи. Северная ее часть перемежается лесами, содержащими прежде в себе целые шайки медведей и диких кабанов; южная вся открыта, вся из степей, кипевших плодородием, но только изредко засевавшихся хлебом» [19, с. 7].

Висновки. Отже, наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що проведено комплексне дослідження імперської літератури кінця XVIII – початку XIX ст., яке формувало зображення України як невід’ємної частини Російської імперії. Проаналізовано представницький комплекс джерел. У результаті, з’ясовано загальні риси й особливості формування зображення України на сторінках імперських літературних творів, визначено закономірності ідеологічної політики російського уряду щодо українських народу. Вперше виявлено, що в середовищі української шляхти та козацької старшини на початку XIX ст. сформувались два ідеологічно літературних напрями – асимілятори та традиціоналісти. Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання в подальших наукових розробках, які пов’язані з історією українського народу та зображення України, в узагальнених працях і під час складання

загальних курсів з вітчизняної історії, історії культури та підготовці спецкурсів за цією проблематикою.

Список використаних джерел

1. Тарле Е. В. Екатерина Вторая и ее дипломатия. Москва, 1945. Ч. 1. 420 с.
2. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина 19 века). Москва, 2000. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm> (19.02.2013).
3. Potocki J. Fragments historiques et geographiques sur la Scythie, la Sarmatie et le Slaves. Paris, 1795.
4. Czacki T. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków. Warszawa, 1843. 430 с.
5. Олизар Г. Мемуары графа Олизара / пер. с польск. А. Копылова. *Русский вестник*. 1893. № 8.
6. Чайковский М. С. Записки / пер. с польск. Турцевич, В.В. Тимошук. *Русская старина*. 1895. Т. 84, № 11, 12.
7. Селецкий П. Д. Записки. Киев, 1884.
8. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997.
9. Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. 420 с.
10. Державний архів Чернігівської області. Спр. 84 (Об экономическом состоянии населения. 1838–1852 гг.). 154 арк. Ф.176. Чернігівської губерньської будівельної комісії. Оп.1.
11. Оглоблин О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 550 с.
12. Любич О. А. Соціально-економічне становище дворян серед інших соціальних верств Чернігівщини в першій половині XIX століття. *Трансформація зв'язку «особистість – суспільство» на сучасному етапі розвитку України: матеріали круглого столу*. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. С. 60–76.
13. Клепацький П. Листування Олександра Андрійовича Безбородька зі своїм батьком як історичне джерело: в 2 т. Т. Л. *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*. Київ, 1928. С. 280–285.
14. Ефименко А. Я. Малорусское дворянство и его судьба. *Вестник Европы*. № 8. 1891. С. 46–81.
15. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства. *Киевская старина*. 1890. № 8. Август. С. 33–35.
16. Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва: Синодская типография, 1846. 210 с.

17. Любич О. А. Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX століття. *Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці*. 2008. № 1. С. 282–293.

18. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). Москва: Мысль, 1963. 110 с.

19. ЖМНП, *Словесность и науки*. 1834. Часть вторая, отдел II. С. 1–15. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7643/>.

20. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: в 14 т. Т. 8. Комментарии. Москва, 1952. С. 755–756. URL: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-739-.htm>.

Liubych O.

UKRAINE IN THE LITERATURE OF THE NINETEENTH CENTURY

During the partition of Poland in 1792 and 1795 the Left-Bank Ukraine, the former frontier of the Russian Empire, turned into the inner part. "The Ukrainian Issue" was united with "the Polish Issue" and gave rise to a number of new problems, which had a significant impact on the image of Little Russia. Two competing ideologies – the imperial and the Polish ones – engaged into a kind of a struggle for Ukraine. N.M. Karamzin gave the canonical form to the "Polish" ideological complex (ancient unity, sectarian and ethnic community, reward for intervention), while Catherine the Great's stand, reflected in numerous odes of that period (G.R. Derzhavin, N.A. Lvov, and others), had served as a prologue. The basis of the Polish-Lithuanian Commonwealth ideology was the idea of the same national nature of the Kresy and the Crown Poland. The system of education was the main instrument of polarization. The Polish image of Ukrainian schools and grammar schools was reflected in the fiction and travels of 1800–1820s (V.T. Narezhny's fiction). Memories of Little Russia were actualized during the Napoleonic wars and the Russian-Turkish campaign of 1806-1812, when, after a long break, Ukrainian militia was called and Cossack troops were restored. Those events led to the rehabilitation of the Cossack heritage that had been displaced from the Little Russian discourse for such a long time. The odes of 1807–1814 were the poetic review for the Cossack theme revival and, as a consequence, for the anti-Polish historical reminiscences. Some of the odes were written in the Ukrainian language, although they were intended for the imperial audience (G.P. Danilevsky, P.F. Kalaidovich, etc.). In texts, which reflected the regionalist consciousness, the Cossacks appeared as a phenomenon of the general Russian-Ukrainian history, as the embodiment of the ethnic-religious relationship. In keeping with the similar precedent discourse the events of 1807–1814, which glorified the Cossacks all over the world, were conjured up as a retribution not only to Napoleon, but to Poland, that was going to conquer Ukraine again. After the Congress of Vienna, during 1815–1819 Alexander I had a firm intention to expand the territory of the formed unitary state, the Kingdom of Poland, by annexation of the Kresy. Those plans

provoked strong reactions of both conservative and liberal camps of the imperial elite and became a constant background of Ukraine's image, not only of the Right-Bank Ukraine. The Decembrists' projects proposed the attempts to comprehend Ukraine's place in the cultural space. The attempts significantly transformed the confrontational Russian-Polish discourse. The intense public discussions of the "returned" provinces problem gave new significance to the image of Ukraine. Its affiliation to the Russian world again became the object of reflection, and that aimed people not only at identification of similarities, but also at the actualization of the implicit differences that resulted, in the imperial (including Little Russian) authors' opinions, from the former influence of the Commonwealth. It is revealed in the evaluation of the Little Russian language, historiography and art literature. Such insistent returning to the features of the "otherness", which were connected with the Polish influence, and the emphasis on Little Russia's specialness created the culture medium for the development and strengthening of the local nationalist discourse growing in the polemics of 1830–1840s about the independence degree of the Ukrainian language, history and culture.

Key words: *Hetmanshchina, Russian Empire, Empire literature, Ukrainian literature, «Polish Issue», the image of Ukraine, nationalism, regionalism, ethnographic.*

References

1. Tarle, E. V. (1945), *Catherine II and her diplomacy*. Part 1. Moscow.
2. Miller, A. I. (2000), *Ukrainian question in the policy of the authorities and the Russian public opinion* (second half of the 19th century). Moscow. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm> (19.02.2013).
3. Potocki, J. (1795), *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et le Slaves*. Paris.
4. Czacki, T. (1843), *O nazwisku Ukrainy i początku kozaków*, Warszawa. 430 s.
5. Olizar, G. (1893), "Memoirs of Count Olizar". Per. from polish A. Kopylova. *Russian Bulletin*. № 8.
6. Tchaikovsky, M. S. (1895), "Notes lane". From polish Turtsevich, V.V. Timoshuk, *Russian old*, T. 84, № 11, 12.
7. Seletsky, P. D. (1884), *Notes*. Kyiv.
8. Yakovenko, N. M. (1997), *Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the XVIII century*, Kyiv.
9. *Western outskirts of the Russian Empire* (2006), Moscow.
10. *State Archives of Chernihiv region*. Exp. 84 (On the Economic Status of the Population, 1838–1852), 154 arcs. F. 176, Chernihiv Provincial Construction Commission, Op.1.
11. Ogloblin, A. (1959), *The People of the old Ukraine*, Munich.

12. Liubych, O. A. (2008), "Socio-economic position of the nobles among other social strata of Chernigov region in the first half of the nineteenth century". *Transformation of communication» personality - society «at the present stage of development of Ukraine*, materials of the round table. Chernihiv State Institute of Law, Social Technologies and Labor, pp. 60–76.

13. Klepatsky, P. (1928), "The correspondence of Alexander Andrievich Bezborodko with his father as a historical source", In 2 t. T. L, *Anniversary collection in honor of academician M.S. Grushevsky*, Kyiv, pp. 280–285.

14. Efimenko, A. Y. (1891), "The Malorussian nobility and its fate". *The Bulletin of Europe*. № 8, pp. 46–81.

15. *Note 1801 on the needs of the Little Russian nobility*, (1890), Kyiv old, № 8. August, pp. 33–35.

16. *History of Russia or Little Russi*, (1846), Collected works of George Koniscago, Archbishop of Belarussian. Synod typography, Moscow.

17. Liubych, O. A. (2008), "Administrative-territorial reform and formation of bureaucratic and bureaucratic apparatus in Chernigiv region in the first half of the XIX century". *Bulletin of the Chernihiv State Institute of Law, Social Technologies and Labor*, № 1, pp. 282–293.

18. Kabuzan, V. M. (1963), *Population of Russia in the 18th - first half of the 19th century* (Based on revisions). Thought, Moscow.

19. ZhMNP, (1834), *Literature and sciencero*, part two, section II, pp. 1–15, available at: <http://www.runivers.ru/lib/book7643/>.

20. Gogol, N. V. *Complete Works*. In 14 t. Vol. 8. Comments, Moscow, 1952, pp. 755–756, available at: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-739-.htm>.